

Цитування:

Дворжакова І. Кримінальні справи чехословаків – жертв репресій СРСР. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2022. № 4. С. 84–88.

Dvořáková Ji. (2022). Criminal Cases of Czechoslovaks – Victims of USSR Repressions. *Library Science. Record Studies. Informology*, 4, 84–88 [in Ukrainian].

Дворжакова Іржина,
магістерка, аспірантка кафедри славістики
(секція україністики)
Університету Палацького в Оломоуці
(Чеська Республіка)
<https://orcid.org/0000-0003-3500-694X>
jirina.dvorakova.ml@seznam.cz

КРИМІНАЛЬНІ СПРАВИ ЧЕХОСЛОВАКІВ – ЖЕРТВ РЕПРЕСІЙ СРСР

Мета роботи – на підставі документів щодо чехословаків, заарештованих радянськими органами, страчених або відправлених в ГУЛАГ, простежити їхні долі та проаналізувати доказову базу створення «образу злочинців», до яких застосовували покарання без огляду на їхнє походження або погляди. Ця праця є спробою аналізу документів, отриманих з українських архівів. **Методологія дослідження** полягає в аналітичному підході до конкретних справ, обраних за окремими періодами або типами покарання. Зокрема, це справи Григіра Крутого, страченого 1937 року в Києві, Мікулаша Вега та Хаскела Брюкела, які перейшли кордон до Радянського Союзу на початку Другої світової війни та були відправлені в ГУЛАГ, Курта Розенцвайга, одного з чехословацьких євреїв, перевезених у польське місто Нисько, які змушені були перейти кордон до СРСР за командою нацистів, та Володимира Пасичника, заарештованого після закінчення Другої світової війни в Чехословаччині СМЕРШем і примусово перевезеного до СРСР. Аналіз спирається головню на тексти архівних документів з увагою до достовірності вказаних у них фактів. **Наукова новизна** роботи полягає в підході до дослідження – орієнтації на зміст документів та доказову їх частину, яка рідше привертає увагу істориків. У такому контексті справи чехословаків, жертв радянських репресій, дослідженими не були. **Висновки**. На підставі здійсненого аналізу вдалося простежити не тільки окремі долі, що становлять важливу частину спільної невідомої історії, але й спосіб прийняття рішень радянськими органами, які посилали на смерть невинних людей.

Ключові слова: репресії в СРСР, чехословаки в ГУЛАГУ, НКВС, виправно-трудова табори, смертна кара, перетин кордону, кримінальні справи.

Dvořáková Jiřina,

Master, PhD student of the Department of Slavic Studies,
Section of Ukrainian Studies, Palacký University in Olomouc, Czech Republic

CRIMINAL CASES OF CZECHOSLOVAKS – VICTIMS OF USSR REPRESSIONS

The purpose of the article is, on the basis of documents that relate to Czechoslovaks arrested by the Soviet authorities, executed, or sent to the Gulag, to trace their fate and analyse the base for creating the “image of a criminals”, who was punished despite their origin or views. This work is an attempt to analyse the documents we have, obtained from Ukrainian archives. **The research methodology** is based on an analytical approach to specific cases, selected for certain periods or types of punishment. In particular, these are the files of Hryhir Krutyi, executed in 1937 in Kyiv, Mikuláš Vég and Chaskel Brückel, who crossed the border into the Soviet Union at the beginning of World War II and were sent to the Gulag, Kurt Rosenzweig, one of the Czechoslovak Jews transported to Nisko (Poland), who were forced to cross the border into the USSR at the command of the Nazis, and Volodymyr Pasichnyk, who was arrested after the end of the Second World War in Czechoslovakia by SMERSH and forcibly transported to the USSR. The analysis is based mainly on the texts of archival documents with attention to the reliability of the facts stated in them. **The scientific novelty** of the work lies in the approach to research – focusing on the content of documents and the evidence part, which rarely attracts the attention of historians. In this context, the files of Czechoslovaks, victims of Soviet repression, have not been studied yet. **Conclusions**. Based on the analysis, it was possible to trace not only the individual fates, an important part of the common and unknown history, but also the way of making decisions by the Soviet authorities, which sent innocent people to their deaths.

Keywords: repressions in the USSR, Czechoslovaks in the Gulag, NKVD, correctional labour camps, death penalty, border crossing, criminal cases.

Актуальність теми дослідження. Проблема дослідження репресій чехословаків в СРСР стала доступною лише в останні роки, передусім завдяки тому, що Україна відкрила свої архіви. Це важлива та непізнана частина спільної української і чеської історії. Останній рік наочно показав, до чого призводить неуха до історичних подій і спотворення правди. Тому вважаємо вкрай необхідним і вчасним говорити про жертви репресій в СРСР. У цій статті звернемося до аналітичного опису фактів і причин немилосердного та несправедливого знищення людських доль.

Аналіз досліджень і публікацій. Першим, хто серйозно почав досліджувати цю тему в Чехії, був Мечіслав Борак із Сілезького університету в місті Опава, який видав праці про репресії чехословаків в СРСР¹. Його роботу продовжують історики Інституту дослідження тоталітарних режимів. Вони зняли документальні фільми для Чеського телебачення, видали науково-популярні книги на цю тему², а також реалізують проєкт з оцифрування архівних справ із фондів України.

Мета дослідження – на підставі документів щодо чехословаків, заарештованих радянськими органами, страчених або відправлених в ГУЛАГ, простежити їхні долі та проаналізувати доказову базу створення «образу злочинців», до яких застосовували покарання без огляду на їхнє походження або погляди. Ця праця є спробою аналізу документів, отриманих з українських архівів.

Виклад основного матеріалу. Документи, які отримали історики Інституту дослідження тоталітарних режимів у 2011–2021 роках з українських архівів (обласні державні архіви, архіви СБУ), стосуються громадян Чехословаччини, а також чехів і словаків за походженням. Документи – це слідчі справи, що, зокрема, у 30–50 роках ХХ століття, завели на осіб, які незадовго після затримання були страчені або ув'язнені й відправлені у ГУЛАГ. Звісно, така ситуація стосувалася не лише чехів і словаків, адже вони також, крім інших, підпадали під жорсткі репресії радянських органів.

Репресованих чехословаків можна поділити на п'ять основних груп. Схарактеризуємо їх детальніше з наведенням конкретних прикладів.

Перша група є досить різноманітною, оскільки вона охоплює різних людей, які або народилися в СРСР у чеських сім'ях, або приїхали туди – найчастіше з благими помислами працювати чи брати участь у просвітництві.

Поруч з історіями людей, які вже вивчили й описали чеські історики (наприклад процес над чеськими вчителями), зосередимося на не надто відомій історії науковця Григіра Крутого. Він народився у 1898 році в Перемишлі в чеській сім'ї.

Навчався в Брно, здобув освіту як хімік. Переїхав до Радянського Союзу, де працював у хімічних лабораторіях, викладав в університетах (був доцентом). Незадовго до арешту проживав у Кременчуку. Інші подробиці його біографії, вказані в матеріалах справи, видаються досить сумнівними, оскільки радянські органи, які його заарештували 13 серпня 1937 року, вимагали, вочевидь, неправдивих зізнань. За словами Г. Крутого, ще в Чехословаччині він багато спілкувався з українськими емігрантами, які на той час нібито поверталися додому з метою боротьби з радянською владою. У 1926 році за допомогою свого брата Степана виїхав до СРСР разом із 114 українцями-емігрантами.

Немає сенсу зосереджуватися на тому, що вказане в записках декількох допитів. Прикметно інше: як легко було радянській владі звинуватити будь-яку особу, що хоч якийсь час перебувала за кордоном. Цю можливість вона використовувала протягом декількох десятиліть. Показовим також є початок обвинувального висновку, який за своїм змістом і риторикою мало чим відрізняється від того, із чим Україна стикається зараз³: «Управлением Государственной Безопасности НКВД УССР вскрыта и ликвидирована антисоветская украинская националистическая террористическая организация (...), ставившая своей главной задачей насильственное свержение советской власти на Украине и установление фашистского строя» [3, 85]. Нещастям Крутого було те, що він був притягнутий до відповідальності у 1937 році, коли застосували смертну кару. Через два місяці після арешту, 24 жовтня 1937 року, його засудили до розстрілу. Вирок виконали в Києві наступного дня. Григір Крутий був реабілітований у 1994 році за заявою прокурора міста Києва.

До другої групи належать люди, які переходили радянський кордон і відразу після його перетину були заарештовані. Спочатку їх тримали у в'язницях в Україні, а потім відправляли в ГУЛАГ. Це вже період Другої світової війни, коли покарання «ворогів СРСР» здійснювали у вигляді примусових робіт у виправно-трудових таборах. «Вороги СРСР» беремо в лапки, оскільки на цей час більшість біженців уважали Радянський Союз місцем порятунку. Вони тікали від нацизму (це були головно особи єврейського походження, але не тільки).

Прикладом особистості, історію якої нам вдалося прослідкувати до кінця, є Мікулаш Вег, єврейський юнак зі східнославацького міста Кошице. Він народився у 1920 році в небагатій єврейській сім'ї. Мав на рік молодшого брата Людевита (1921–2016), якому вдалося пережити війну, ховаючись в укритті в Будапешті. Батьки

загинули в концтаборі Аушвіц. Як пізніше вважав Людевіт, Мікулаш вирушив в СРСР під впливом радянської пропаганди, з якою ознайомився, будучи студентом технічного університету в Брно. Більше того, у родини Веґ були родичі, які переїхали до СРСР під час економічної кризи у 30-х роках. Від них сім'я Веґів отримувала листівки, у яких із захопленням була описана радянська «реальність». Ніхто тоді й не підозрював (і навіть не міг уявити), що все це брехня.

Ішов Мікулаш через Карпатські гори пішки. 26 вересня 1940 року за 300 метрів від кордону на радянській території – у районі міста Сколе – був затриманий. Згодом його перевезли у в'язницю до Стрия. Після річного перебування в українських в'язницях його етапували на Північний Урал: до міста Солікамськ, де знаходився центр табору Усольлаг. Там у жакливіх умовах, у місцевому КОЛПі (скорочення від «комендантский лагерный пункт»), який було розміщено в колишньому православному монастирі, він у віці 22 роки помер.

Хоча доля Мікулаша не є винятковою, значний вплив на рішення органів мав, вочевидь, той факт, що його родичі проживали в СРСР (Мікулаш був як «соціально-небезпечний елемент» засуджений до п'яти років ув'язнення, що було досить суворим покаранням за простий перетин кордону). Його справа, крім іншого, складається з допитів його родичів, а також різних офіційних запитів щодо їх пошуку. Зокрема, органи шукали тітку Шарлоту Браунштейн і її чоловіка Йосефа Клейна, які проживали в місті Людиново (тоді Орловська, зараз Калузька область), й отримали таку відповідь: «Клейн и его жена нами разрабатываются по линии III отд. УГБ, допросить их сейчас о задержанном Вами Веґ Н.Ш. мы не имеем возможности по оперативным соображениям. Просим Вас при допросе Веґ Н.Ш. учесть наше сообщение и попытаться получить от него показания на Клейн и Браунштейн о их ШП⁴ деятельности в СССР» [2, 59]. Реабілітував Мікулаша Веґа Закарпатський обласний суд у 1991 році.

Третя група значною мірою подібна до другої, оскільки й тут ідеться про перетин державного кордону. Однак це були мешканці Підкарпатської Русі, на здійснення переходу кордону яких мало вплив не тільки сильне бажання врятуватися від нацизму. Жителі Закарпаття іноді опинялися в сусідній державі випадково, позаяк відстань до Радянського Союзу (сьогочасних Івано-Франківської та Львівської областей) була не такою великою.

Одним із таких людей був Хаскел Брюкел – мешканець міста Ясіня, єврейського походження. Народився у 1905 році. Мав дружину Регіну та п'ятьох дітей, наймолодшому було сім місяців. У 1926–1928 роках Брюкел служив

у чехословацькій армії в місті Шумперк. Був торговцем деревом. Радянські прикордонники затримали його 5 січня 1941 о 6:50 приблизно за 800 метрів від кордону, на території села Яблуніця. За його словами, він перейшов кордон, щоб знайти в СРСР роботу, незадовго після нього сюди мала перебраться і його сім'я.

Однак багато обставин і самі його свідчення здаються щонайменше сумнівними: він ішов сам, без провідника, узимку. Дорогою нібито заблукав, на дві доби його затримали угорські солдати. «Дали кушать, кормили хорошо, находился я все время вместе с солдатами. А потом 5 января 1941 утром между 3 и 4 часов⁵ отвели 3 солдата на границу, показали дорогу, где лучше перейти границу» [1, 18]. Звичайно ж, радянські органи почали підозрювати Хаскела в тому, що він отримав завдання від угорців і з цими завданнями ішов до своїх родичів, які мешкали в Микуличині, а також у Надвірній і Коломиї (на радянській території). Через необґрунтовані здогади, які в разі наявності сім'ї в СРСР автоматично виникали в НКВС, Брюкел був засуджений до п'яти років виправно-трудових таборів. Його спочатку тримали у в'язниці в Станіславові (Івано-Франківськ), потім етапували до Північно-Східного ВТТ (Севвостлаг) на Колімі. Подальша доля його не відома. Реабілітований був у 1992 році Закарпатським обласним судом. Історія Брюкела, як випливає з матеріалів справи, викликає досить багато питань. Проте вона точно показує одне: проста подорож у недалекі гори привела людину (і не тільки її) у жакливу систему Радянського Союзу, яка відразу закинула її за тисячі кілометрів від місця проживання.

Четверту групу можна вважати найбільш однорідною, оскільки в ній ідеться приблизно про 400 євреїв, доля яких пов'язана з нацистським табором у Нисько над Сяном (Польща). Для його побудови німці зібрали в жовтні 1939 року євреїв-чоловіків з міста Острава та його околиць (а також із Катовіце й Відня); це вважають першим переміщенням і використанням праці євреїв в історії Голокосту. Проте незадовго після початку нацисти вирішили зупинити будівництво табору й вигнати в'язнів до кордону (демаркаційної лінії) з СРСР під погрозою розстрілу. Переходили вони кордон групами від 5 до 100 осіб, радянські прикордонники пропустили їх. Більшість із цих людей дісталися до Львова, де вони оселилися, деякі навіть працювали. Лише через пів року, у червні та липні 1940 року, радянські органи «прокинулися» та усвідомили, що на території держави перебуває значна кількість осіб, яких можна звинуватити в нелегальному перетині кордону та перебуванні в СРСР без належних документів.

Усі ці євреї, які прийшли до Радянського Союзу за командою нацистів, згодом опинилися

в ГУЛАГу. У сталінському концтаборі, на відміну від гітлерівського, вони, однак, мали (хоча й невелику) можливість вижити: 3 січня 1942 було оголошено амністію для громадян Чехословаччини, і частина з тих, у кого було більш м'яке покарання, виїхала до міста Бузулук, де формувалася чехословацька військова частина, що брала участь у визволенні Чехословаччини. Таким чином деякі із цих в'язнів могли повернутися на батьківщину (див. дет.: [10]).

Розглянемо ще одну нетипову долю Курта Розенцвайга, якому під час депортації до Ниська було 16 років. Він народився в 1923 році в Тешині. Після арешту НКВС у 1940 році його етапували до Біломорсько-Балтійського табору, у 1941 – до Каргопольягу Архангельської області, де визнали його часткову інвалідність. Відпустили на волю в червні 1944 року. Розенцвайг оселився в Бугульмі в Татарстані, а в 1947 році отримав радянське громадянство. Його чеська сім'я загинула в Аушвіці. У 1950 році Міністерство державної безпеки Татарської АРСР направило до Москви запит з проханням надіслати документи щодо Розенцвайга, оскільки його підозрювали в «причастності к иноразведорганам» [5, 14]. Але врешті Розенцвайг дожив до своєї реабілітації – у листопаді 1988 року він сам звернувся до української прокуратури. Львівський обласний суд задовольнив його клопотання в січні 1989 року. У документах його справи вражає те, що стосовно НКВС (можливо, це було пов'язано з його віком) Розенцвайг поведився, вочевидь, сміливіше за тих, хто був затриманий разом із ним. На питання, чи визнає він свою вину, Курт відповів: «Виновным себя признаю, что жил без паспорта, но я его получить не мог потому, что как беженец я зарегистрировался для возвращения домой» [5, 8]. За іронією долі, радянські органи, які відмовились видати проїзні документи біженцеві, врятували його життя. Як пізніше з'ясувалося, повернутися хлопцеві вже було нікуди.

Остання група, яка нас цікавить, – це особи, які потрапили до ГУЛАГу після Другої світової війни. Тут ідеться, зокрема, про представників т.зв. білої еміграції. Те, що вони довгі роки проживали в Чехословаччині, де їм вдалося побудувати нове життя, зовсім не означало, що радянська влада про них забула. Під час визволення від німців разом із Червоною армією йшла військова контррозвідка СМЕРШ. Вона відшукувала цих людей, затримувала їх і перевозила до СРСР. Там ухвалювали судові рішення про ув'язнення.

Слід сказати, що, за наявними в нас матеріалами, у цей період слідство формально відрізнялося від того, як його вели під час війни. Це були

конкретно визначені жертви, «провина» яких була відома заздалегідь. Відбувалися судові засідання. Однак усе це була лише формальна частина процедури: що б підсудний не говорив, рішення було вже ухвалене.

Одним із таких людей був Володимир Пасічник. Він народився у 1897 році в Києві. Служив у царській армії, а в 1919–1920 роках вступив до Армії Української Народної Республіки («Армії Петлюри»). Згодом емігрував до Польщі, у 1924 році переїхав до Чехословаччини. Там жили і його два брати (брат Теофіл був у 1945 році також затриманий СМЕРШем). Спочатку Володимир навчався в Українській господарській академії в Подебрадах, пізніше – у Технічному університеті в Празі. Став інженером-гідротехніком, працював на високій посаді в Чеському земському управлінні. Затримали його 26 травня 1945 року й звинуватили в тому, що він був членом організації «Українська громада», яка, на думку слідства, ставила «своей целью насильственное отторжение от СССР Советской Украины и восстановление там буржуазно-националистического государства» [4, 19]. Іншою, заздалегідь сформульованою провинною Пасічника була участь в армії УНР. Хоча він пізніше при допитах намагався виправдатися («Я должен заявить следствию, что в петлюровскую армию я был мобилизован насильно» [4, 21] – допит від 14 червня 1945 року), це йому не допомогло. Суд виніс вирок, за яким Пасічник був засуджений до позбавлення волі у ВТТ терміном на 10 років. Помер він у 1946 або 1947 році у Львові. Рішення про реабілітацію було видано 1991 року.

Наукова новизна роботи полягає в підході до дослідження – орієнтації на зміст документів та доказову їх частину, яка рідше привертає увагу істориків. У такому контексті справи чехословаків, жертв радянських репресій, дослідженими не були.

Висновки. З опрацьованих матеріалів можна дізнатися не тільки про долі людей, які з різних причин і в різні часи постраждали від радянського режиму. Читаючи документи, усвідомлюємо, що система цілими десятиліттями посилала на смерть людей безпідставно та безжално. Жодного складу злочину або доказів не було, підстави для звинувачень були вигадані, лише аби створити в уяві якомога більше ворогів і в такий спосіб поповнити робочою силою радянські концтабори. З опису історій чехословаків також бачимо, що національність «ворогів», їхнє ставлення до СРСР, життєва ситуація при цьому не мали жодного суттєвого значення.

Примітки

¹ Список робіт Мечіслава Борака наведено тут: <https://www.mecislavborak.cz/publikace/tematicka-bibliografie.html#iii>.

² Зокрема, це три томи книги *Čechoslováci v gulagu* («Чехословаки в ГУЛАГу»), однойменний фільм та сайт. Також існує проєкт *gulag.cz*, який базується на практичних дослідженнях, наприклад безпосередньо на місцях колишніх радянських таборів.

³ Тут і далі ми цитуємо документи мовою оригіналу. Переважна більшість документів, які ми проаналізували, написана російською мовою, яку за радянських часів офіційно вважали мовою діловодства.

⁴ ШП – скорочення, що означає «шпигунський».

⁵ Усі тексти документів цитуємо зі збереженням тексту оригіналу, зокрема й з помилками.

Список використаних джерел

1. Справа Брюкела Хаскела. Державний архів Закарпатської області. Ф. 2558. Спр. 1428. Арк. 42.
2. Справа Вега Мікулаша. Державний архів Закарпатської області. Ф. 2558. Спр. 4628. Арк. 71.
3. Справа Крутого Григора. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 72233. Арк. 129.
4. Справа Пасічника Володимира. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 68409 ФП. Арк. 39.
5. Справа Розенцвайга Курта. Державний архів Львівської області. Ф. Р 3258. Спр. 8823. Арк. 25.
6. Applebaum A. *Gulag – historie*. Praha : Beta-Dobrovský, 2004. 604 с.
7. Borák M. *České stopy v gulagu*. Opava : Slezské zemské muzeum, 2003. 167 с.
8. Borák M. *Zatajené popravy*. Opava : Slezská univerzita, 2014. 351 с.
9. Dvořák J., Formánek J., Hradilek A. *Čechoslováci v Gulagu I, II., III*. Praha : Česká televize, ÚSTR, 2017–2019. 224 с., 224 с., 224 с.
10. Dvořák J., Horník J., Hradilek A. *První transporty evropských Židů v dějinách holocaustu. Paměť a dějiny*. 2014. № 4. С. 101–118.
11. Dvořák J., Hradilek A. *Židé v gulagu*. Praha : ÚSTR, 2017. 296 с.
12. Morgenstern E. *Přežil jsem peklo gulagu*. Praha : P3K, 2015. 72 с.
13. Polák F. *Sedm let v Gulagu*. Praha : ÚSTR, 2015. 432 с.
14. Sinevirskij N. *SMERŠ. Rok v táboře nepřitele*. Praha : ÚSTR, 2014. 169 с.
15. Végh L. *Slunce a mraky 20. století*. Praha : Spolek akademiků Židů, 2007. 130 с.

References

1. The file of Chaskel Bruckel. State Archive of Zakarpattia region. F. 2558. Spr. 1428, 42 [in Russian and Ukrainian].
2. The file of Mikulas Vegh. State Archive of Zakarpattia region. F. 2558. Spr. 4628, 71 [in Russian].
3. The file of Hryhir Krutyi. Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine. F. 6. Spr. 72233, 129 [in Russian].
4. The file of Volodymyr Pasichnyk. Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine. F. 6. Spr. 68409 FP, 39 [in Russian].
5. The file of Kurt Rosenzweig. State archive of Lviv region. F. R 3258. Spr. 8823, 25 [in Russian and Ukrainian].
6. Applebaum, A. (2004). *Gulag: A History*. Prague : Beta-Dobrovsky, 604 [in Czech].
7. Borak, M. (2003). *Czech traces in the gulag*. Opava : Silesian Regional Museum, 167 [in Czech].
8. Borak, M. (2014). *Secret executions*. Opava : Silesian University, 351 [in Czech].
9. Dvorak, J., Formanek, J., Hradilek, A. (2017–2019). *Czechoslovaks in the Gulag I, II., III*. Prague : Czech Television, USTR, 224, 224, 224 [in Czech].
10. Dvorak, J., Hornik, J., Hradilek, A. (2014). *The first transports of European Jews in the history of the Holocaust. Pamet a dejiny*, 4, 101–118 [in Czech].
11. Dvorak, J., Hradilek, A. (2017). *Jews in the Gulag*. Prague : USTR, 296 [in Czech].
12. Morgenstern, E. (2015). *I survived the hell of the Gulag*. Prague : P3K, 72 [in Czech].
13. Polak, F. (2015). *Seven years in the Gulag*. Prague : USTR, 432 [in Czech].
14. Sinevirskij, N. (2014). *SMERSH: A Year in the Enemy's Camp*. Prague : USTR, 169 [in Czech].
15. Vegh, L. (2007). *Sun and clouds of the 20th century*. Prague : Spolek akademiku Zidu, 130 [in Czech].

Стаття надійшла до редакції 07.10.2022
Отримано після доопрацювання 09.11.2022
Прийнято до друку 16.11.2022